

De kleren maken de man

Over het vervullen van relatieve behoeften in de vrije tijd

*In onze vrije tijd tonen we wat voor soort mensen we zijn.*¹

Ovidius, (43 v. Chr. – 17 n. Chr.)

Theun Pieter van Tienoven^{*1}

Inleiding

Het concept vrijetijd bevat een sociologisch relevante nuance die zich in de Germaanse talen, met uitzondering van het Engels, niet meteen toont. Het verschil tussen *vrije tijd* en *vrijetijd* of *Freie Zeit* en *Freizeit* benadrukt het onderscheid tussen het tijdselement en het vrijheidselement van de vrije tijd in veel mindere mate dan het verschil tussen *free time* en *leisure* of *temps libre* en *loisir*. *Leisure* en *loisir* zijn etymologisch te herleiden tot *licere*, het Latijn voor ‘toestemming hebben om’; in dit geval, toestemming hebben om tijd naar eigen behoeften in te vullen. Veelal wordt deze tweedeling van het concept vrijetijd afzonderlijk van elkaar bestudeerd, doordat de focus ofwel ligt op de hoeveelheid vrije tijd (en met name op de ongelijke verdeling hiervan tussen mannen en vrouwen), ofwel op de invulling van de tijd (met name op de verschillende keuzes die gemaakt worden). Het tijdselement en het vrijheidselement zijn doorheen de geschiedenis van de vrije tijd echter onlosmakelijk met elkaar verbonden. De hoeveelheid tijd en geld die men vrijelijk te besteden had en heeft, heeft van de vrije tijd onder meer de tijdbesteding bij uitstek gemaakt om te tonen wie men wenst te zijn of welke sociale status men zich aanmeet. Met andere woorden, de vrijetijd biedt de mogelijkheid om de kleren te kiezen die de man maken. Dat is niet altijd zo geweest. Dit essay tracht een sociologische reflectie te geven op deze samenhang tussen het tijdselement en het vrijheidselement van de vrije tijd vanuit een historisch perspectief. Hoe en waarom is het statusverlenend consumentisme in de vrije tijd ontstaan? Wat betekende vrije tijd voordat het in een dualisme met arbeid werd geplaatst? En waar eindigt deze consumptieve vrije tijd?

* t.p.van.tienoven@vub.ac.be

1 Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR

Het ontstaan van het dualisme arbeid en vrije tijd

Hoewel het vrijheidselement dat zit vervat in *leisure* en *loisir* etymologisch te herleiden is tot het hebben van toestemming of goedkeuring om tijd naar eigen zinnen in te vullen, is dit niet de oorspronkelijke duiding hiervan. In de Griekse Oudheid omvatte het vrijheidselement een metafysische vrijheid, niet een keuzevrijheid om te handelen, maar het vrij zijn van de geest (De Grazia, 1962). Het Oudgrieks voor vrije tijd is *skholē* en had de betekenis van een cultivering van de geest, volgens Epicurus, of van een contemplatief leven, volgens Aristoteles (daarbij voortbouwend op Plato). Bij Epicurus draaide vrije tijd om het streven naar geestelijk genot (*ataraxia*), in tegenstelling tot de stress van handel en politiek die niet-natuurlijke, niet-noodzakelijke verlangens schept (bv. bekendheid of rijkdom). Hoe meer tijd besteed wordt aan de cultivering van de geest, hoe groter het ervaren van persoonlijk geluk, het hoogste goed in het menselijk leven. Epicurus' motto was dan ook 'Leef in het verborgene'.

Ook bij Aristoteles heeft het leven geluk of blijheid (*eudaimonia*) tot hoogste doel. Een contemplatief of beschouwend leven door de studie van de filosofie, die bij Aristoteles gericht is op het weten om het weten en het zoeken naar een antwoord op de vraag wat echte wijsheid is, zal hiertoe leiden. Voor Aristoteles is het zoeken naar wijsheid middels een contemplatief leven dermate belangrijk dat hij in zijn *Politica* veronderstelt dat een welvarende staat zijn dienaars voldoende vrije tijd dient te geven (voor Aristoteles waren vrije tijd en vrede synoniemen).

In het neoplatonisme, met name aangevoerd door Plotinus, wordt de hoogste vorm van contemplatie het ervaren van God. Een invulling die ook wordt omarmd door het christendom (lees: katholicisme). Een vroom katholiek kan niet genoeg contemplatief leven; de bijbel leert immers: 'bidt zonder ophouden' (1 Thess. 5:17). Evenals bij Epicurus is binnen het katholicisme werk enkel een noodzaak en is vrije tijd rust, de 'time [that] is reserved for divine worship [and thus] set aside and transferred to the "exclusive property of the gods"' (Pieper, 2009 (orig. 1952), p. 67).

Ook bij de Romeinen stond vrije tijd in het teken van rust, bezinning en ledigheid, al is er een wezenlijk verschil met de Griekse, neoplatonische en katholieke opvatting van vrije tijd. Het nastreven van *ataraxia*, *eudaimonia* of contemplatie gaf de vrije tijd het karakter van een op zichzelf staande activiteit. De Romeinen verbinden vrije tijd veel explicieter met arbeid. Cicero stelde dat "a man is occupied – in the affairs of army, commerce, or state, whatever – and then he rests and re-creates himself" (Cicero aangehaald in De Grazia, 1962, p. 22). Weliswaar is vrije tijd nog altijd het grootste goed en toonaangevend, want het Latijn voor arbeid, *negotium*, ontstaat door een negatief prefix toe te voegen aan het Latijn voor vrije tijd, *otium*. Desalniettemin wordt hier de grond gelegd voor het dualisme vrije tijd en arbeid, want zoals Plinius adviseerde: "when tired of one, take the other" (Plinius aangehaald in De Grazia, 1962, p. 22).

Zo'n 1500 jaar na Cicero en Plinius vindt er een belangrijke historische ontwikkeling plaats die onbedoeld het dualisme vrije tijd en arbeid verder op scherp zet: de opkomst van het protestantisme. Zette in de eerste reformatorische golf het luthera-

nisme zich voornamelijk af tegen de handel in aflaten en vooral het misbruik hiervan ten dienste van de weelde van de rooms-katholieke kerk, dan leidde het calvinisme in de tweede reformatische golf tot het ontstaan van bepaalde religieuze waarden die later onder anderen door Weber (1958 [orig. 1904-05]) worden verbonden met de opkomst van het kapitalisme. Deze waarden behelzen dat hard werken God behaagt en dat vrije tijd gelijk is aan abstinentie van werk. Ten grondslag aan deze waarden ligt de vloek die over Adam en Eva wordt uitgesproken: “in het zweet uws aanschijns zult gij brood eten, totdat gij tot de aarde wederkeert...” (Gen. 3:19). In tegenstelling tot de Griekse Oudheid en het neoplatonisme, waarin gold dat vrije tijd het hoogste goed was, en het katholicisme waarin in ieder geval gold dat men het best zo min behoefde te werken om zoveel mogelijk tijd vrij te hebben om aan God te wijden, is tijdens de reformatie arbeid zelf het hoogste goed geworden en daarmee normerend voor de vrije tijd. Deze normering wordt een eeuw later bevestigd wanneer Adam Smith in zijn *Wealth of Nations* arbeid expliciet formuleert als het begin van alle welvaart:

“the value of any commodity, therefore, to the person who possesses it, and who means not to use or consume it himself, but to exchange it for other commodities, is equal to the quantity of labour which it enables him to purchase or command. Labour, therefore, is the real measure of the exchangeable value of all commodities. The real price of everything, what everything really costs to the man who wants to acquire it, is the toil and trouble of acquiring it” (Smith, 1904 [orig. 1776], I.5.1-2).

Op vrijwel hetzelfde moment schrijft Benjamin Franklin in zijn essay ‘Advice to a Young Tradesman’ dat tijd geld is:

“Remember that TIME is Money. He that can earn Ten Shillings a Day by his Labour, and goes abroad, or sits idle one half of that Day, tho’ he spends but Sixpence during his Diversion or Idleness, ought not to reckon That the only Expence; he has really spent or rather thrown away Five Shillings besides” (Franklin, 1748).

Het dualisme arbeid en vrije tijd is een feit en arbeid voert hierin de boventoon.

Arbeid als norm van de vrije tijd

Naast het feit dat arbeid God welgevallig is, inkomen genereert en welvaart creëert, wordt aan arbeid ook een latente functie toegekend die eruit bestaat dat arbeid als bron van sociale contacten, als bron van status en sociale identiteit en als bron van regelmaat dient (Jahoda, 1982; Jahoda, Lazersfeld, & Zeisel, 1972). Een dergelijk zingevende karakter van arbeid (Glorieux, 1995) werd verondersteld te ontbreken in de vrije tijd. Deze gedachte speelt vooral bij twee historische maatregelen om de arbeidsduur in te perken en te reguleren.²

De eerste maatregel is de wetgeving uit 1921 die de invoering van de (3x)8-uren dag ofwel de 48-urige werkweek vastlegt. De dag van arbeiders bestond daarmee uit 8 uur

werken, 8 uur persoonlijke verzorging, huishoudelijk werk en vrije tijd en 8 uur slapen en dat voor zes dagen in de week. Als gevolg van deze maatregel ontstaat er bij de goede burgerij de verontrusting dat juist het feit dat vrije tijd niet gekenmerkt wordt door een zingevend karakter, ertoe zal leiden dat de ongeschoolde arbeidersklasse – niet opgeleid om haar vrije tijd zinvol te besteden – niet beter weet dan zich te verlaten op café- en prostitutiebezoek met alle mogelijke overlast tot gevolg. Dit vooroordeel wordt echter ontkracht in een van de eerste tijdbestedingsonderzoeken ooit uitgevoerd. In zijn *How Working Men Spend Their Time* uit 1913 concludeert George Bevens dat het bezoeken van de ‘saloons’ niets te maken heeft met de hoeveelheid vrije tijd maar juist met hoeveel uur men werkt:

“Students of the liquor problem have often referred to the Saloon as the poor man’s club. Justification of this is found in that, altho the actual percentage of men attending the saloon in the 11 hour [of work per day – TPVT] and over group is smaller than that in the shorter-hour groups, yet the number of hours spent, the number of visits made, and the amount of money expended by these men at the Saloon are far greater than for men working lesser number of hours” (Bevens, 1913, p. 83).

Bovendien concludeert Bevens dat zijn analyses “prove untrue the oft-repeated statement that shorter working hours afford too much leisure time for men to dissipate and make themselves less fit for labor” (Bevens, 1913, p. 83).

Des te opvallender is dat wanneer ruim 45 jaar later in 1967 de 5-daagse/40-uren werkweek bij wet wordt vastgelegd als tweede maatregel ter inperking en regulering van de arbeid, opnieuw dezelfde verontrusting de kop op steekt: kan de arbeidersklasse deze veelheid aan vrije tijd wel zinvol invullen? Ten grondslag aan deze verontrusting ligt nu niet de angst voor overlast, maar de impact op de volksgezondheid. In een tweedelig artikel in het Amerikaanse *LIFE Magazine* van 14 en 21 februari 1964 over de toename in vrijetijd die “is growing much faster then our capacity to use it wisely” (Haveman, 1964a, p. 76), waarschuwt de *American Psychological Association* voor een nieuw ziekte: ‘weekend neurosis’. Deze ‘weekend neurosis’ komt voor bij mannen die “when turned loose without any duties [from work – TPVT] suffered from unconscious rumblings of guilt and anxiety which made them restless, jittery, bored and irritable, personally miserable and intolerable to their wives and children” (Haveman, 1964b, p. 86).

Ondanks de afnemende arbeidsduur en daarmee de toenemende vrije tijd blijft arbeid de vrije tijd normeren. Enerzijds blijkt dit uit de residuele definiëring van vrije tijd als de tijd die overblijft nadat aan alle verplichtingen (bv. arbeid), noodzakelijke behoeften (bv. eten en slapen) en plichten (bv. kinderopvang) is voldaan. Anderzijds blijkt dit ook uit het almaar scherper stellen van het dualisme arbeid en vrije tijd. In tegenstelling tot de Romeinse Oudheid en het protestantisme, waarvoor gold dat vrije tijd werd aangewend om uit te rusten na arbeid, heerst sinds Adam Smith en de kort daarop volgende Industriële Revolutie de idee dat tijdens arbeidstijd het geld wordt verdiend dat tijdens de vrije tijd kan worden uitgegeven. Hoewel vrije tijd uiteraard meer behelst dan enkel consumptief gedrag (bv. verenigingsleven of vrijwilligerswerk), blijft deze invulling van het dualisme arbeid en vrije tijd dominant.

Het vervullen van relatieve behoeften in de vrije tijd

John Maynard Keynes is vermoedelijk een van de bekendste economen die de vinger legde op de onlosmakelijke verbondenheid van het tijdselement en het vrijheidselement van de vrije tijd. In zijn essay *Economic Possibilities for our Grandchildren* voorspelde hij niet alleen dat de technologische vooruitgang en kapitaalgroei een einde zouden maken aan de ‘struggle for subsistence’, maar ook dat de toenemende levensstandaard ertoe zou leiden dat men steeds meer energie op niet-economische doelen zou richten met een ‘age of leisure’ als gevolg (Keynes, 1972 [orig. 1931]). In deze vrijetijdssamenleving zou vrije tijd weer de norm van arbeid worden.

Net als de reacties op de wettelijke inperking en regulering van arbeid, is een samenleving met een overdaad aan vrije tijd en weinig arbeidstijd als logisch gevolg van technologische vooruitgang en kapitaalgroei echter niet zonder problemen. Volgens Keynes had de mensheid te lang enkel geleerd om dingen na te streven en was ze daardoor verleerd van de dingen te genieten. Hij baseerde zich op de gedragingen van de rijke klasse in zijn tijd – ‘those who are spying out the promised land’ – die omwille van haar rijkdom reeds ervaring had met veel vrije tijd, maar die hopeloos had gefaald in de invulling hiervan. In plaats van zich te richten op niet-economische doelen, accumuleerde zij kapitaal en wendde het aan om in behoeften te voorzien die haar afkomst (her)bevestigden.

Keynes besloot hieruit dat er behalve basisbehoeften (‘absolute needs’) ook behoeften zijn die status kunnen verlenen, doordat het realiseren ervan sommigen superieur maakt over anderen (‘relative needs’). Desondanks veronderstelde hij dat:

“all kinds of social customs and economic practices, affecting the distribution of wealth and of economic rewards and penalties, which we now maintain at all costs, however distasteful and unjust they may be in themselves, because they are tremendously useful in promoting the accumulation of capital, we shall then be free, at last, to discard” (Keynes, 1972 [orig. 1931], p. 329).

Critici menen dat Keynes de dominantie van arbeid over de vrije tijd heeft onderschat. De accumulatie van kapitaal is over de decennia van groot sociaal onderscheidend belang gebleken, waardoor arbeid de vrije tijd is blijven domineren en normeren. Aan het falen van Keynes’ voorspelling liggen twee misvattingen ten grondslag. Ten eerste veronderstelde Keynes een stabiele consumptie en voorzag hij het consumentisme niet dat de huidige maatschappij kenmerkt. Keynes miste de redenering dat dezelfde technologische vooruitgang die leidde tot de vermindering van werkuren, tegelijkertijd leidde tot het ontstaan van een breed aanbod van nieuwe (hoog)technologische goederen, die enkel verworven konden worden door meer te werken en meer te verdienen (Frank, 2010). Tegelijkertijd evolueerden veel van deze goederen van relatieve behoefte naar absolute behoefte (bv. de koelkast) en Fitoussi (2010) verwijt Keynes dan ook dat hij blind bleef voor de evolutie van de samenleving en bijgevolg voor de veranderingen in het behoeft patroon.

Ten tweede bleek de groep mensen “with intense, unsatisfied purposiveness who will blindly pursue wealth unless they can find some plausible substitute” (Keynes, 1972 [orig. 1931], p. 329) veel groter dan Keynes verwachtte. In tegenstelling tot zijn veronderstelling dat men zich uiteindelijk zou ontdoen van sociale en economische praktijken die gericht zijn op de accumulatie van kapitaal, blijft het najagen van rijkdom en de bijbehorende vervulling van relatieve behoeften de maatstaf van status en succes (De Botton, 2011). Sterker nog, het is de mate van het ‘najagen’ zelf, het vele werken *an sich*, dat tot statussymbool is geworden (Gershuny, 2005). Het grote verschil met Keynes’ tijd is dat de ‘idle rich’ – zij die rijkdom hadden omwille van eigendommen en erfelijke posities in de samenleving – vervangen of toch ten minste vergezeld werden door de ‘workaholic rich’ – zij die hoge lonen hebben en veel werken (Freeman, 2010).

De relatieve behoefte van zinloze ledigheid

De ‘idle rich’, die volgens Keynes het slechte voorbeeld zijn voor een vrijetijdssamenleving omdat ze zich te veel inlaten met het vervullen van relatieve behoeften, werden al eerder beschreven door Thorstein Veblen in zijn boek *The Theory of the Leisure Class* (1899). Veblens analyse kadert binnen de ‘Tweede Industriële Revolutie’ waarmee de periode tussen 1840 en het begin van WOI wordt bedoeld en die vooral gekenmerkt werd door een sterke technologische en economische vooruitgang (o.a. ten gevolge van de ontdekking en toepassing van staal³ en stoomkracht). Uiteraard houdt de Industriële Revolutie meer in dan een startschot voor de opkomst van een kapitalistische economie. Enerzijds steeg bijvoorbeeld de algemene levensstandaard (o.a. door betere behuizing en voeding), anderzijds werd het gevoel van maatschappelijke ongelijkheid verder op scherp gezet. Evenwel staat in de analyse van Veblen juist het ontstaan van een kapitalistische economie en van een bijbehorende nieuwe rijke elite⁴ centraal.

Vanuit het perspectief van het dualisme arbeid en vrije tijd noemt Veblen deze industriële rijken de ‘leisure class’, omdat ze hun geld niet verdiend hebben door te werken maar door zich het surplus toe te eigenen dat anderen creëren. Het gevolg is dat er een hiërarchische tweedeling ontstaat tussen een kleine groep met veel eigendommen, rijkdom en vrije tijd en een grote arbeidersklasse met weinig van dat alles. Net zoals Keynes 40 jaar later beredeneert, stelt ook Veblen dat de accumulatie van kapitaal een middel is om in relatieve behoeften te voorzien die deze rijke klasse superieur doet zijn aan andere klassen. In tegenstelling tot Keynes, werkt Veblen ook het mechanisme uit dat hieraan ten grondslag ligt.

Veblen onderstreept heel duidelijk de noodzaak om er sociale praktijken op na te houden die in deze relatieve behoeften voorzien. Status volgt immers niet noodzakelijk uit het hebben van veel rijkdom (d.i. veel geld en veel vrije tijd). Status krijgt men enkel op basis van het oordeel van andere leden van de samenleving. Bovendien werd status ten tijde van de Industriële Revolutie met name toegedicht aan de aristocrati-

sche elite die over veel rijkdom maar ook over adellijke titels beschikten. Om haar rijkdom om te zetten in status, restte deze nieuwe rijke elite de taak haar rijkdom zichtbaar te maken, met andere woorden, het vervullen van relatieve behoeften. Veblen noemt 'extensive leisure activities' en 'conspicuous consumption' als mogelijkheden.

'Extensive leisure activities' betreft het verspillen van tijd, het niet productief bezig zijn als tegenhanger van de productieve arbeidstijd. Het zijn de activiteiten die Baudelaires *flâneur* van ongedwongen dwaler inhoud geven, al neigt Baudelaires aantekening dat "in Paris there was a brief vogue for walking turtles on a leash, so that one's turtle could set the proper pace for a flanerie" (Fulford, 2006, p. 496) meer naar een doelgerichte tijdverspilling zoals Veblen die beschrijft.⁵ Het probleem, volgens Veblen, met tijdverspilling is dat ze weinig zichtbaar is, zeker in een samenleving die juist ten gevolge van de Industriële Revolutie mobieler wordt. Daarom verlaat de nieuwe rijke elite zich ook op 'conspicuous consumption', het kwistig uitgeven van geld.⁶

Het is de combinatie van het tijdselement (in dit geval veel vrije tijd) en het vrijheidselement (in dit geval het kunnen voorzien in relatieve behoeften) die een levensstijl creëert waarmee de nieuwe rijken status vergaren maar daarmee ook sociale ongelijkheid in de hand werken. De ongelijkheid op basis van levensstijl die hierdoor ontstaat, noemt Veblen 'strata' en het waardeoordeel dat deze sociale strata hiërarchisch ordent is gekoppeld aan deze opzichtige manier van consumptie. Dit maakt dat 'conspicuous consumption' de drijfveer wordt van consumptief gedrag. Immers, zo stelt Veblen, "the members of each stratum accept as their ideal of decency the scheme of life in vogue in the next higher stratum, and bend their energies to live up to that ideal" (1899, p. 84). Wat Keynes het 'slechte voorbeeld' van de 'idle rich' noemt, wordt volgens Veblen het na te streven (consumptieve) ideaal van de lagere sociale klasse. Dat is precies het tegenovergestelde van de veronderstelling van Keynes dat de mensheid zich als gevolg van de economische vooruitgang zal ontdoen van de drang tot nastreven van rijkdom en status.

Merk op dat Veblens onderscheid tussen het *bezitten* van tijd en geld (d.i. rijkdom) enerzijds en het *aanwenden* van tijd en geld anderzijds, een sterke gelijkenis vertoont met Webers onderscheid in 'klassen', gesitueerd binnen de economische orde en ontstaan door bezitsverschillen, en 'standen', gesitueerd binnen de sociale orde en ontstaan door levensstijl- en prestigeverschillen. Zowel voor Veblen als voor Weber geldt dat het louter bezit van rijkdom niet noodzakelijkerwijs genoeg is om status te verwerven:

"Status may rest on class position of a distinct or an ambiguous kind. However, it is not solely determined by it: Money and entrepreneurial position are not in themselves status qualifications, although they may lead to them; and the lack of property is not in itself a status disqualification, although this may be the reason for it. Conversely, status may influence, if not completely determine, a class position without being identical with it. The class position of an officer, a civil servant or a student may vary greatly according to their wealth and yet not lead to a different status since upbringing and education create a common style of life" (Weber, 1968 [orig. 1925], p. 306).

In relatie tot bovengenoemde ontwikkeling in het dualisme arbeid en vrije tijd verschuiven de Oudgriekse en Romeinse opvattingen van vrije tijd ook van betekenis. In de

moderne tijd is genot – de *telos* van het *epicurisme* – sterk materialistisch geworden en is een *epicurist* een levensgenieter. Ook de uitspraak van Ovidius – “in onze vrije tijd tonen we wat voor soort mensen we zijn” – wordt bijna automatisch geïnterpreteerd in de materialistische zin, terwijl Ovidius het, in lijn met Griekse en Romeinse filosofieën, ‘immaterialistisch’ had bedoeld. De vrije tijd biedt de vrijheid om de geest te verrijken en toont wie men is. Quintilius’ *cultus addit hominibus auctaritatem* – de kleren maken de man – past hier mogelijk veel beter. Men meet zich in de vrijetijd immers steeds nadrukkelijker en doelbewuster tastbare of zichtbare praktijken aan die tonen wie men is of tot welke klasse men behoort.

De relatieve behoefte van exclusieve kostbaarheid

De vrije tijd zal zijn materialistische functie (in de breedste zin van het woord) om status te verwerven (voorlopig) niet meer kwijt raken. De relatie tussen het tijdselement en het vrijheidselement verandert wel; dit alles onder invloed van het toenemende rationaliseren en monetariseren van tijd, zoals vervat in Benjamin Franklins uitspraak: ‘time is money’. Met name de econoom Gary S. Becker vertolkt die gedachte nadrukkelijk. In zijn ‘A Theory of the Allocation of Time’ uit 1965 definieert hij de monetaire waarde van tijd. Uitgangspunt is dat de kosten voor consumptie⁷ niet enkel bestaan uit directe kosten (d.i. het aanschaffen van een goed), maar ook uit indirecte kosten of opportuiniteitskosten (d.i. de tijd om het goed te consumeren). Deze indirecte kosten drukt Becker (1965) uit als een verlies van inkomen. Met andere woorden, in de tijd waarin men een goed consumeert kan men niet werken en loopt men dus inkomen mis, en het is dit gederfde inkomen dat de kost vormt van de vrije tijd. Hieruit volgt logischerwijze dat in landen waar de lonen hoog zijn, vrije tijd exclusief en kostbaar wordt. Uiteindelijk eindigt men in een paradoxale neerwaartse spiraal die vreemd genoeg stelt dat de vrije tijd duurder wordt naarmate men meer verdient, waardoor men nog meer zal gaan werken om deze vrije tijd te bekostigen, met het gevolg dat die alleen nog maar kostbaarder wordt. Dit betekent niet alleen dat men weinig vrije tijd overhoudt maar dat er een grote druk is om dat beetje vrije tijd dat men heeft zo goed mogelijk te besteden. Men wil immers geen kostbare vrije tijd meer verspillen.

Deze redenering staat centraal in het boek *The Harried Leisure Class* van Staffan Linder (1970). Linder onderscheidt drie tijdschulden gebaseerd op de hoogte van het inkomensniveau. Ten eerste zijn er culturen met een tijdsoverschot. In deze landen is het inkomensniveau dusdanig laag dat tijd niet als een schaars goed wordt beschouwd en de grens tussen werken en niet-werken vaag is (bv. in de ‘Derde Wereld’). Ten tweede zijn er culturen waarin tijd een luxe is. In deze landen is het inkomensniveau hoog genoeg om bewust met tijd om te gaan, maar niet hoog genoeg om de klok het levensritme te laten dicteren (bv. de Zuid-Europese landen). Ten derde zijn er tijdschulden met tijdsnood. In deze landen is het inkomensniveau zo hoog dat tijd een schaars goed is geworden. De mensen zijn er punctueel en leven bij de klok en gebruiken tijdstabellen en tijdschema’s (bv. de Noordwest-Europese landen).

In deze laatste tijds cultuur wordt de paradox van de kostbare vrije tijd ervaren. Hoge lonen maken de vrije tijd enerzijds duur, waardoor men nog langer zal gaan werken om die te bekostigen, en anderzijds exclusief, waardoor men zo veel mogelijk wil beleven/consumeren in dat beetje vrije tijd dat men heeft. Er ontstaat een nieuwe vrijetijdsklasse die veel geld bezit maar nauwelijks tijd om het te besteden en Linder noemt deze vrijetijdsklasse dan ook de *harried leisure class*. Het gevolg is dat de vrije tijd erg productintensief wordt: deze gehaaste vrijetijdsklasse zal trachten in zo min mogelijk tijd zoveel mogelijk te consumeren en te beleven. Op den duur zal men goederen bezitten of vrijetijdsactiviteiten willen ondernemen die met elkaar concurreren om tijd⁸ en uiteindelijk zal men enkel nog goederen kopen met de intentie om ze te gebruiken maar zonder de tijd om die intentie om te zetten in daden.⁹ Net als Veblen koppelt Linder het bezit en het aanwenden van rijkdom aan het verkrijgen van status. Deze rijkdom bestond bij Veblen nog uit geld en veel tijd, maar bij Linder uit geld en weinig tijd. Dat verklaart deels waarom het 'druk hebben' als gevolg van veel werken en van er (noodgedwongen) een drukke vrijetijdsagenda op na te houden, een nieuw statussymbool is geworden. Het 'druk hebben' is volgens Linder het nieuwe mechanisme dat sociale ongelijkheid produceert.

Kritiek op het sociaaleconomische perspectief

De hierboven besproken theorieën leggen duidelijk de relatie tussen het tijdselement en het vrijheidselement van de vrije tijd: men kan veel of weinig vrije tijd hebben en in combinatie met beschikbaar inkomen heeft men de vrijheid zich in de vrije tijd toe te leggen op het vervullen van relatieve behoeften die statusverhogend kunnen werken. Aan deze economische theorieën ligt echter veelal een rationele keuzetheorie ten grondslag en wat dus ontbreekt, is een antwoord op de vraag waarom mensen verschillende relatieve behoeften hebben. Rationeel gezien zou er immers maar één relatieve behoefte zijn die superieur is aan alle andere. Die verklaring is enigszins ontgoochelend, vooral omdat ze niet verklaart *waar* deze voorkeuren vandaan komen.

De grote kritiek op de rationele keuzetheorie is dan ook dat zij de relatie tussen individuen en hun omgeving negeert. Bourdieu (1984), bijvoorbeeld, acht het ongeloofwaardig dat individuele, rationele keuzes kunnen leiden tot de bestaande dynamiek van het sociale leven. Hij acht het onwaarschijnlijk dat het individuele handelen volledig vrij is van de collectieve geschiedenis of de sociale omgeving waarbinnen het handelen plaatsheeft. Bourdieu noemt handelen uit eigenbelang een 'arbitraire rationaliteit' en pleit voor het meer oog hebben voor culturele rationaliteiten, omdat juist een groot deel van het handelen voorspelbaar is. Met andere woorden, in sommige gevallen zal men nog altijd rationeel handelen (bv. de kortste weg naar huis nemen), maar in andere gevallen doet men ook veel dingen onbewust, dingen die niet noodzakelijk efficiënt zijn.

Naast rijkdom (d.i. tijd en geld), die Bourdieu vat onder de noemer 'economisch kapitaal', speelt ook het 'cultureel kapitaal' een rol in de keuze van relatieve behoeften die men tracht te vervullen in de vrije tijd.¹⁰ Het cultureel kapitaal, bestaande

sociale activa (d.i. kennis, cognitieve vaardigheden, opleiding, ...) als pendant van economische activa, speelt volgens Bourdieu een zo mogelijk nog belangrijkere rol bij het in stand houden van sociale ongelijkheid. De ‘relatieve behoeften’ die men, bijvoorbeeld, vervult in de vrije tijd en die leiden tot een bepaalde klassenstructuur zoals onder meer Veblen veronderstelt, zijn niet het resultaat van het louter besteden van tijd en geld maar van het aanwenden van tijd en geld voor al dan niet onbewust gekozen ‘behoeften’ die deze klassenstructuur (her)bevestigen (Bourdieu, 1984; zie ook De Jong, 1997; Elchardus, Siongers, & Spruyt, 2012). Bourdieu spreekt dan ook van ‘voorwaardelijke vrijheid’ in de keuzes die men maakt. De gezamenlijke bestaanswaarden of ‘kapitaaltvormen in al hun verschijningsvormen’ dragen immers bij aan de manier (d.i. *habitus*) waarop we het sociale leven benaderen en de sociale praktijken en producten die hieruit voortvloeien passen binnen de sociale omgeving waarin ze zijn ontstaan. Bovendien draait het niet enkel om de hoeveelheid kapitaal maar vooral om de mix van verschillende kapitaaltvormen. Een dergelijke mix kan volgens Bourdieu onder meer bereikt worden doordat deze kapitaaltvormen inwisselbaar zijn. Die inwisselbaarheid van verschillende vormen van kapitaal ligt aan de basis van “strategies aimed at ensuring the reproduction of capital (and the position occupied in space)” (Bourdieu, 1986, p. 254).

De relatieve behoefte van sociale reproductie

Dat het vervullen van relatieve behoeften als onderdeel van iemands levensstijl leidt tot een sociale hiërarchie, heeft geen twijfel. Bourdieu argumenteert wel dat economisch kapitaal hiervoor geen toereikende verklaring biedt. De sociale context waarbinnen deze relatieve behoeften worden vervuld, is net zo belangrijk. In wezen realiseerde Veblen zich dat ook: de industriële rijken stonden qua status nooit op gelijke voet met de aristocratie, simpelweg omdat het deze nieuwe rijken ontbrak aan een mix van verschillende kapitaaltvormen. Waar zij enkel economisch kapitaal hadden, bezat de aristocratie zowel economisch als cultureel kapitaal (d.i. haar adellijke titels). Hetzelfde geldt voor Linder: vrije tijd wordt meer exclusief naarmate een niet gewerkt uur duurder wordt, maar hoge lonen en veel werken hangen sterk samen met opleidingsniveau (zie bv. Gershuny, 2005).

Wat Veblen, Linder en Bourdieu gemeen hebben, is dat het voorzien in relatieve behoeften niet alleen zorgt voor klassenverschillen maar ook een belangrijke rol speelt in het op afstand houden van lagere klassen. Omgekeerd vormt de levensstijl van de klasse hoger in de sociale hiërarchie het na te streven ideaal. Of het nu gaat om het kopiëren van de consumptief gedrag (volgens Veblen en Linder) of het imiteren van de levensstijl en goede smaak van de dominante klasse (volgens Bourdieu), het doel is hetzelfde: sociale mobiliteit.¹¹

Het overnemen (of opgelegd krijgen) van de gewoonten en gebruiken van hogere klassen, of omgekeerd, het naar de lagere klassen doorsijpelen van de levensstijl van de dominante klasse, wordt veelal aangeduid als ‘trickling down’ (Trigg, 2001).¹²

Het model van 'trickling down' impliceert dat de dominante klasse zich op basis van haar levensstijl steeds moeilijker kan distantiëren van de klasse onder zich. Aangezien het aanwenden van een bepaalde levensstijl ook een onderscheidende functie heeft, betekent dit dat de dominante klasse, om zich van deze 'indringers' te distantiëren, zich telkens opnieuw van de middenklasse moet proberen te onderscheiden. Een mogelijke strategie is 'trickling round' (Trigg, 2001) en komt simpelweg hierop neer: de dominante klasse neemt gebruiken of voorkeuren over van de laagste klasse. Dit gebeurt enerzijds doordat de rijke klasse producten van de laagste klasse in exclusieve en kostelijke vorm gaat consumeren (bv. de manier waarop de 'jeans' van werkkledij van fabrieksarbeiders en goudzoekers tot een exclusief kledingstuk wordt omgevormd).¹³ Anderzijds gebeurt dit doordat de culturele elite gebruiken van de laagste klasse gaat overnemen (bv. de manier waarop de jazz vanaf de jaren 1930 door de blanke culturele elite werd omarmd). De doeltreffendheid hiervan is het gevolg van de 'kiss-up, kick-down'-strategie van de middenklasse. De middenklasse doet er immers alles aan de levensstijl van de dominante klasse over te nemen (d.i. kiss-up) en zich tegelijkertijd te distantiëren van de laagste klasse (d.i. kick-down). Wanneer de dominante klasse zich de gebruiken van de laagste klasse eigen maakt, komt de middenklasse voor de paradoxale situatie te staan dat ze zich tegelijkertijd gebruiken eigen moet maken en er zich tegen afzetten.

Is drie keer scheepsrecht?

Keynes (1972 [orig. 1931]) voorspelde een vrijetijdssamenleving waarin men enkel zou werken om in de basisbehoeften te voorzien en de vrije tijd misschien wel opnieuw zijn metafysische betekenis uit de Griekse Oudheid terug zou krijgen. Het omgekeerde bleek waar: er ontstond een 'arbeidssamenleving', waarin werken en de accumulatie van kapitaal het grote goed zijn en de vrije tijd aangewend werd en wordt om relatieve behoeften te vervullen die sociale ongelijkheid in de hand werken en in stand houden. Als het gaat om de dominantie van arbeid over vrije tijd, was Keynes' tijdgenoot Russell meer vooruitziend:

"I think that there is far too much work done in the world, that immense harm is caused by the belief that work is virtuous, and that what needs to be preached in modern industrial countries is quite different from what always has been preached" (Russell, 1958 [orig. 1935], p.9).

Net als bij Keynes houdt ook voor Russell de technologische vooruitgang de mogelijkheid in dat "four hours' a day should entitle a man to the necessities and elementary comforts of life [... and...] enable a man to use leisure intelligently" (1958 [orig. 1935], p. 25). Deze vrije tijd is voor Russell van essentieel belang voor de beschaving. Het grote verschil met Keynes is dat Russell de rijke klasse niet beticht van het stellen van een verkeerd voorbeeld, maar dankbaar is voor haar bijdrage aan de beschaving en

het accumuleren van cultureel kapitaal naast economisch kapitaal (volgens Bourdieu, 1984). “It cultivated the arts and discovered the sciences; it wrote the books, invented the philosophies, and refined social relations” (Russell, 1958 [orig. 1935], p. 26). Dat neemt overigens niet weg dat Russell het deze klasse wel kwalijk neemt dat haar rijkdom geen basis heeft in sociale rechtvaardigheid.

Vrije tijd als een op zichzelf staande activiteit, als Russells ‘idleness’ of als Huizinga’s *homo ludens* (2008 [orig. 1935]), losgekomen uit het dualisme dat ze met arbeid vormde, zal er voorlopig niet komen. Ook daarin was Russell meer vooruitziend dan Keynes: “modern man thinks that everything ought to be done for the sake of something else, and never for its own sake” (1958 [orig. 1935], p. 24). ‘Purposive leisure’ is het dictum (Schulte, 2014) en die wordt gevoed door de heersende mentaliteit om altijd succesvoller te zijn dan onze voorgangers (De Botton, 2011). Bestond succesvol zijn ten tijde van Veblen uit het verspillen van geld en tijd, dan bestaat succesvol zijn vandaag uit veel werken en het ‘druk hebben’ in de vrije tijd, zoveel mogelijk en zoveel mogelijk verschillende dingen beleven.

Keynes’ voorspelling van een vrijetijdssamenleving bleek niet juist, Russells verheerlijking van ledigheid werd niet gehoord, en toch dient een nieuwe waarschuwing zich aan. Hartmut Rosa (2013) identificeert de technologische vooruitgang als één van de drijfveren van de versnelling van sociale verandering. Er ontstaat een samenleving waarin veranderingen *intragenerationeel* plaatsvinden. Belevissen en ervaringen missen daardoor de link met het verleden, waardoor ervaringen uit het verleden aan belang inboeten¹⁴ of zelfs niet toepasbaar zijn.¹⁵ Bovendien zijn door de technologische vooruitgang de mogelijkheden zo talrijk en volgen ze elkaar zo snel op, dat belevenissen van vandaag morgen alweer achterhaald kunnen zijn. Ervaringen missen dus niet alleen in steeds grotere mate de link met het verleden maar ook de link met een stabiele toekomst. Wat Linder ziet als de intensivering van de belevenissen in de vrije tijd als gevolg van een economische rationale, ziet Rosa als het episodisch worden van het leven omdat stabiele horizonten ontbreken en ervaringen uit het verleden er steeds minder toe doen. Belevissen en ervaringen, niet de vrije tijd zelf, worden op zichzelf staande gebeurtenissen (d.i. episodes) die tijdloos zijn maar waaraan men niet kan ontsnappen, omdat men anders het risico loopt ‘achter te lopen’ in de tijd. Sociale ongelijkheid ontstaat volgens Rosa dus niet meer doordat men uitgesloten *wordt* (d.i. ‘*being excluded on categorical grounds*’) maar omdat men uitgesloten *raakt* (d.i. ‘*becoming excluded in the sense of “getting left behind”*’) (2013, p. 316).

Uiteindelijk mag het allemaal niet baten, want de episodische opeenvolging van belevenissen die tijdloos zijn in de tijd, zo voorspelt Rosa, leiden uiteindelijk tot een ‘razende stilstand’. De mensheid zal zo druk bezig zijn met het druk te hebben dat de samenleving zelf niet meer evolueert. Paradoxaal genoeg biedt juist de vrije tijd de ruimte voor een tegenbeweging van intentionele vertraging om aan deze drukte te ontkomen. Het vrijheidselement van de vrijetijd veronderstelt voldoende vrijheid om juist die dingen te ondernemen die tot een vertraging van het levensritme leiden (bv. yogalessen, slow cooking, ecotoerisme, ...). Toch gelooft Rosa niet in ideologische vertraging, grotendeels omdat vrijetijd zijn functie van het vervullen van relatieve

behoeften niet weet te overkomen. De vrijetijd blijft gezien worden als potentieel om belevenissen of ervaringen op te doen of goederen te consumeren die van belang zijn om een sociale positie in te nemen of te handhaven. Dus, zolang de ‘kleren de man blijven maken’, in een laatmoderne samenleving waarin deze ‘kleren’ van de ene op de andere dag alweer uit de mode zijn, blijft de mensheid geconfronteerd met een ‘ongebreidelde wedloop naar de afgrond’ (Rosa, 2013, p. 322).

Noten

1. Vertaald uit het Engels: “In our leisure we reveal what kind of people we are”.
2. In wezen zijn er drie historische maatregelen waarvan de eerste de wetgeving uit 1889 is die een verbod op kinderarbeid stelt en vrouwenarbeid inperkt.
3. De ontdekking wordt gedaan door de Amerikaan Henry Bessemer en het productieproces is ook naar hem vernoemd: het Bessemerprocedé.
4. Het is o.a. de tijd van Rockefellers Standard Oil, Carnegi’s en Vanderbilts spoorwegimperium, J. P. Morgans U.S. Steel, Mellons investeringsbank en Henry Fords massaproductie.
5. Andere voorbeelden van ‘extensive leisure activities’ zijn het onderhouden van een gazon (grote stukken grond gebruiken voor een ‘gewas’ dat niet eetbaar is en bovendien tijdrovend is om te onderhouden aangezien grasmaaiers nog niet bestonden) of het vertalen van modern Engelstalige literatuur naar het Oud-Grieks (een van de bezigheden van een van de leden van de Vanderbilt-familie).
6. Zo stond de Vanderbilt-familie erom bekend gigantische huizen te bouwen (25 stuks in 50 jaar tijd, waarvan de helft in hartje New York). Het grootste, de Biltmore Estate, staat in North Carolina en telt 250 kamers.
7. Consumptie dient hier geïnterpreteerd te worden in de breedste zin van het woord, van theaterbezoek tot het huren van een fiets en van barbecueën tot het lezen van een boek.
8. Bijvoorbeeld, men kan een duikuitrusting en een skiuitrusting niet tegelijkertijd gebruiken, net zo min als men tegelijkertijd in een restaurant kan zitten en in een theaterzaal.
9. Dat verklaart volgens Linder de ongebruikte tennis- of golfuitrusting die al jaren in de kast staat.
10. Merk op dat, ter volledigheid, Bourdieu ook nog ‘sociaal kapitaal’ onderscheidt, als zijnde de netwerken waarover men beschikt.
11. Anderzijds stelt Bourdieu ook dat lagere klassen niet enkel levensstijlen imiteren, maar dat de dominante klasse haar levensstijl ook opdringt als de ‘juiste’ levensstijl (d.i. ‘symbolisch geweld’) bijvoorbeeld via het onderwijs.
12. Voetbal was van oorsprong een elitair tijdverdrijf waarbij men speelde om te spelen en scheidsrechters niet nodig waren. Op den duur ontdekt ook de arbeidersklasse voetbal en als tijdens één van de eerste toernooien in Groot-Brittannië zowel de elite als arbeidsclubs zich mogen inschrijven, betreedt de klassenstrijd het veld en loopt het toernooi volkomen uit de hand. Een keerpunt, zo blijkt, want de elite ‘distantieert’ zich van het voetbal en zo is voetbal een volkssport geworden (Metz, 2013).
13. Lange tijd werd de spijkerbroek (‘jeans’) door Lévi Strauss in 1873 op de markt gebracht als slijtvaste werkbroek van arbeiders en goudzoekers geweest uit bijvoorbeeld theaters en restaurants, totdat in 1965 een kleermaker exclusieve spijkerbroeken ging maken die enkel de economische elite zich kon permitteren. Hoewel de spijkerbroek uiteindelijk door alle lagen

- van de samenleving heen is gesijpeld, bestaan er nog steeds zeer exclusieve spijkerbroeken die voor meer dan 200.000 euro verkocht worden (Bryson, 2011).
14. Bijvoorbeeld, het relatief stabiele levenslooppatroon van de babyboomers waarbij men een opleiding volgde voor een bepaalde baan waaraan men trouw bleef terwijl men tegelijkertijd huwde en een gezin stichtte is geen voorbeeld voor de generatie X die een uit een veelheid van opleidingen moet kiezen, in grote mate aan 'jobhopping' doet en er 'nieuwe' samenlevingsvormen op na houdt.
 15. Bijvoorbeeld, de babyboomers en deels generatie X kan nauwelijks ervaringen delen over hoe met nieuwe media om te gaan.

Bibliografie

- Becker, G.S. (1965). A Theory of the Allocation of Time. *Economic Journal*, 75(299), 493-517.
- Bevans, G. (1913). *How Working Men Spend Their Time*. New York: Columbia University Press.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (pp. 241-58). New York: Greenwood.
- Bryson, B. (2011). *At Home. A Short History of Private Life*. London: Random House UK.
- De Botton, A. (2011). *Statusangst*. Amsterdam: Olympus.
- De Grazia, S. (1962). *Of Time Work and Leisure*. New York: The Twentieth Century Fund.
- De Jong, M.-J. (1997). *Grootmeesters van de sociologie. Pierre Bourdieu*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- Elchardus, M., Siongers, J. & Spruyt, B. (2012). In het verhaal stappen. Over disposities, habitus en socialisatiepaden. In M. Elchardus & I. Glorieux (Eds.), *Voorspelbaar uniek. Dieper graven in de symbolische samenleving* (pp. 250-75). Leuven: LannooCampus.
- Fitoussi, J.-P. (2010). The End of (Economic) History. In L. Pecchi & G. Piga (Eds.), *Revisiting Keynes. Economic Possibilities for our Grandchildren*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Frank, R. H. (2010). Context is More Important than Keynes Treasured. In L. Pecchi & G. Piga (Eds.), *Revisiting Keynes. Economic Possibilities for Our Grandchildren*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Franklin, B. (1748). Advice to a Young Tradesman. In G. Fisher (Ed.), *The American Instructor: or Young Man's Best Companion* (pp. 355-7). Philadelphia: New-Printing-Office.
- Freeman, R.B. (2010). Why Do We Work More than Keynes Expected? In L. Pecchi & G. Piga (Eds.), *Revisiting Keynes. Economic Possibilities for Our Grandchildren*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Fulford, R. (2006). Walter Benjamin, the 'Flaneur', and the Confetti of History. *Queens Quarterly*, 113(4), 489-97.
- Gershuny, J. (2005). Busyness as the Badge of Honor for the New Superordinate Working Class. *Social Research*, 72(2), 287-314.
- Glorieux, I. (1995). *Arbeid als zingever: Een onderzoek naar de betekenis van arbeid in het leven van mannen en vrouwen*. Brussel: VUBPress.
- Haveman, E. (1964a). The Emptiness of too much Leisure. *LIFE Magazine* 14 februari 1964, 76-90.
- Haveman, E. (1964b). The Task Ahead: How to Take Life Easy. *LIFE Magazine* 21 februari 1964, 84-94.

- Huizinga, J. (2008 [orig. 1935]). *Homo Ludens. Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur*. Amsterdam: Athenaeum Boekhandel Canon.
- Jahoda, M. (1982). *Employment and Unemployment. A Social-psychological Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jahoda, M., Lazarsfeld, P. F. & Zeisel, H. (1972). *Marienthal. The Sociography of an Unemployed Community*. London: Tavistock Publications.
- Keynes, J. M. (1972 [orig. 1931]). Economic Possibilities for our Grandchildren. In J. M. Keynes (Ed.), *The Collected Writings of John Maynard Keynes. Vol. IX. Essays in Persuasion* (pp. 358-73). London: Macmillan.
- Linder, S. B. (1970). *The Harried Leisure Class*. New York: Columbia University Press.
- Metz, M. (2013). Sportief spel. *Quest*, 5, 76-8.
- Pieper, J. (2009 [orig. 1952]). *Leisure: The Basis of Culture*. San Fransisco: Ignatius Press.
- Rosa, H. (2013). *Social Acceleration. A New Theory of Modernity*. New York: Columbia University Press.
- Russell, B. (1958 [orig. 1935]). *In Praise of the Idleness and Other Essays*. London: George Allen & Unwin.
- Schulte, B. (2014). *Overwhelmed: Work, Love, and Play when no one Has the Time*. New York: Sarah Crichton Books.
- Smith, A. (1904 [orig. 1776]). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. 5th Edition. London: Methuen & Co.
- Trigg, A.B. (2001). Veblen, Bourdieu and Conspicuous Consumption. *Journal of Economic Issues*, 35(1), 99-115.
- Veblen, T. (1899). *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions*. New York: Macmillan Company.
- Weber, M. (1958 [orig. 1904-05]). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Weber, M. (1968 [orig. 1925]). *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology*. Berkeley: University of California Press.